

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
FARG'ONA DAVLAT UNIVERSITETI

**FarDU.
ILMIY
XABARLAR-**

1995-yildan nashr etiladi
Yilda 6 marta chiqadi

6-2025
IJTIMOIY FANLAR

**НАУЧНЫЙ
ВЕСТНИК.
ФерГУ**

Издаётся с 1995 года
Выходит 6 раз в год

Etnoarxeologiya: inson turmush tarzini qayta qurish usuli sifatida (dafn marosimlari misolida)	465
N.N.Maqsudov	
Marginallashuvni vujudga keltiruvchi sabab va shart-sharoitlarning ijtimoiy-falsafiy tahlili.....	470
N.Sh.Kambarov	
Fargʻona vodiysining ilk temir davri yogʻoch qoldiqlari ustida olib borilgan kichik paleobotanik tadqiqot.....	474
Sh.F.Polvonov	
Yoshlarda tafakkur madaniyatini shakllantirishning maʼnaviy-axloqiy omillar bilan uygʻunligi	480

TAQRIZ

R.K.Yusupov	
Maxmudov Toxir Isaevich Temuriylar davri Renessansida taʼlim va fan uygʻunligi.....	485

UO'K: 316.42

MARGINALLASHUVNI VUJUDGA KELTIRUVCHI SABAB VA SHART-SHAROITLARNING IJTIMOY-FALSAFIY TAHLILI

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ ПРИЧИН И УСЛОВИЙ, ПРИВОДЯЩИХ К МАРГИНАЛИЗАЦИИ

SOCIAL PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE CAUSES AND CONDITIONS THAT GIVE RISE TO MARGINALIZATION

Maqsudov Nuriddin Nasiriddinovich

Farg'ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Marginallashuv – shaxs yoki guruhlarining jamiyatning markaziy oqimidan chetlashtirilishi, resurs va imkoniyatlardan sistematik ravishda bebahra qolishi jarayoni. Ushbu maqola marginallik kontseptsiyasini tarixiy-nazariy ildizlardan boshlab, zamonaviy ko'p qatlamli (multi-layered) yondashuvlar asosida qayta ko'rib chiqadi. Ishda ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, madaniy-ma'naviy, demografik-migratsion hamda ekologik omillar kesishmasidagi (intersectional) mexanizmlar tahlil qilinadi.

Аннотация

Маргинализация-процесс исключения индивида или группы из центрального потока общества, систематического лишения ресурсов и возможностей. Маргинализация-процесс исключения индивида или группы из центрального потока общества, систематического лишения ресурсов и возможностей. В данной статье пересматривается процесс исключения индивида или группы из центрального потока, систематического лишения ресурсов и . В данной статье пересматриваются и экологических факторов.

Abstract

Marginalization is the process of exclusion of individuals or groups from the central flow of society, systematically invaluable from resources and opportunities. Marginalization is the process of exclusion of individuals or groups from the central flow of society, systematically invaluable from resources and opportunities. This article).

Kalit so'zlar: marginallashuv, ijtimoiy chetlashuv, ijtimoiy adolat, interseksionallik, raqamli tafovut, biopolitika, ijtimoiy kapital, qayta taqsimlash, tan olish, salohiyatlar yondashuvi.

Ключевые слова: маргинализация, социальная изоляция, социальная справедливость, интерсексуальность, цифровой разрыв, биополитика, социальный капитал, перераспределение, признание, подход к потенциалу.

Key words: marginalization, social exclusion, social justice, intersectionality, digital disparity, biopolitics, social capital, redistribution, recognition, capacity approach.

KIRISH

Marginallashuv sotsiologiya va ijtimoiy falsafada asosiy kategoriyalardan biri bo'lib, uning mazmun-mohiyati jamiyatda kuch, resurs va ma'no taqsimotining tarixiy-struktural dinamikasi bilan uzviy bog'liq. Klassiklar (Marks, Dyurkgeym, Veber) iqtisodiy ekspluatatsiya, anomiya va hukmron legitimliklar orqali chetlashuv mexanizmlarini tushuntirgan bo'lsa, XX asrda tanqidiy nazariya, feminist va postkolonial yondashuvlar marginallashuvni irq, jins, jinsiy orientatsiya, etniklik, nogironlik va migratsiya kabi toifalar o'rtasidagi kesishuvda (intersectionality) tahlil qildi. XXI asrda esa globalizatsiya, platform iqtisodiyoti va raqamli texnologiyalar yangi marginal maydonlarni shakllantirmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI

Karl Marks marginallashuv jarayonini jamiyatdagi ishlab chiqarish munosabatlari bilan bevosita bog'laydi. Unga ko'ra, marginallashuv – bu insonning ishlab chiqarish vositalaridan begonalashuvi, ya'ni o'z mehnati natijalarini nazorat qila olmasligi oqibatida yuzaga keladigan iqtisodiy va sinfiy chetlashuv holatidir. K.Marksning fikricha, kapitalistik tizim sharoitida ishchi sinfi (proletariat) ishlab chiqarish jarayonida o'z mehnati ustidan hokimiyatni yo'qotadi, shu bilan birga jamiyatning siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotida ikkinchi darajali holatga tushib qoladi. Shu ma'noda

ILMIY AXBOROT

K.Marks marginallashuvni nafaqat iqtisodiy ekspluatatsiyaning oqibati, balki begonalashgan mehnat, mulkchilik va ijtimoiy adolat o'rtasidagi ziddiyatlarning ifodasi sifatida ham talqin qiladi. U "ishlab chiqarish vositalariga egalik qiluvchi sinf" bilan "faqat o'z mehnatini sotuvchi sinf" o'rtasidagi tengsizlikni ijtimoiy chetlashuvning ildizi deb bilgan[1;2].

Fransuz sotsiologi Emil Durkheim (1858–1917) marginallashuvni ijtimoiy integratsiya darajasining pasayishi natijasida yuzaga keluvchi hodisa sifatida tahlil qilgan. U "anomiya"ni jamiyatning tez o'zgarishi, iqtisodiy beqarorlik yoki qadriyatlar tizimidagi inqirozlar sharoitida kuchayuvchi ijtimoiy me'yorlarning izdan chiqishi deb talqin qiladi. Durkheimning fikricha, me'yorlarning buzilishi va kollektiv ongning zaiflashuvi natijasida shaxslar o'z ijtimoiy rolini anglay olmaydilar, bu esa ularni jamoadan chetlashtirib, ruhiy beqarorlik (depressiya, suiqasd holatlari)ni kuchaytiradi.

Shu tariqa, Emile Durkheim marginallashuvni ijtimoiy hayotdagi integratsiya va tartib o'rtasidagi muvozanatning buzilishi bilan bog'laydi; u uchun marginallik – bu anomiya holatining individual shakli, ya'ni shaxsning jamiyat bilan bog'lovchi ma'naviy iplarining uzilishi demakdir[3;4].

Maks Veber (1864–1920) marginallashuv masalasini ijtimoiy tabaqalanish, hokimiyat va maqom o'rtasidagi murakkab munosabatlar orqali izohlaydi. U jamiytdagi tengsizlikning faqat iqtisodiy omillar bilan emas, balki hukmronlik turlari (charizmatik, an'anaviy va ratsional-huquqiy) hamda maqom guruhlari orqali shakllanishini tahlil qilgan.

Veberning nazariyasiga ko'ra, marginallashuv insonning jamiytdagi resurslar, maqom va hokimiyat markazlariga kirish imkoniyatining cheklanishi natijasida yuzaga keladi. U iqtisodiy sinf (class), ijtimoiy maqom (status group) va siyosiy partiya (party) o'rtasidagi farqlarni ajratib ko'rsatadi. Shu uch omil o'zaro ta'sirda jamiyatning tabaqalanish tizimini hosil qiladi, bu tizim esa ayrim shaxs yoki guruhlarining ijtimoiy hayotdan chetlashtirilishiga sabab bo'ladi.

Maks Veber fikricha, har qanday hukmronlik tizimi o'zining qonuniyligini saqlab qolish uchun ma'lum me'yorlar, qadriyatlar va legitim hokimiyat turlariga tayanadi. Ammo bu tizimlarda resurslar adolatli taqsimlanmaganda, jamiyat ichida "markaz" va "periferiya" o'rtasida ijtimoiy masofa paydo bo'ladi — bu esa marginallashuvning asosiy shakli sifatida namoyon bo'ladi[5;6].

Fransuz sotsiologi Pierre Bourdieu (1930–2002) marginallashuvni ijtimoiy tuzilma va madaniy amaliyotlar o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirlar orqali tahlil qilgan. U o'zining mashhur "maydon – odat (habitus) – kapital" triadasi asosida jamiytdagi kuch munosabatlarini tushuntirib bergan.

Bourdieu nazarida "maydon" (field) – bu ijtimoiy hayotning muayyan sohalarida (ta'lim, siyosat, madaniyat, iqtisod va hokazo) mavjud bo'lgan raqobat va kuch munosabatlarining tizimidir. "Odat" (habitus) – shaxsning ijtimoiy tajribalar orqali shakllangan, ong osti darajasida harakat va fikrlashni belgilovchi ichki me'yorlar majmuasidir. "Kapital" esa nafaqat iqtisodiy boylik, balki madaniy, ijtimoiy va ramziy kapital shakllarini ham o'z ichiga oladi.

Pierre Bourdieu fikricha, marginallashuv jamiytdagi kapitallarga kirish imkoniyatining notengligi natijasida vujudga keladi. Ma'lum ijtimoiy guruhlar iqtisodiy, madaniy yoki ijtimoiy kapitalga cheklangan darajada ega bo'lgani uchun ular "maydon" ichidagi raqobatda zaif pozitsiyada qoladilar. Natijada bu holat tarkibiy tengsizlikni va marginallikni qayta ishlab chiqaruvchi ijtimoiy mexanizmga aylanadi[7;8;9].

Sotsiolog L.Vacquant zamonaviy jamiyatlarda marginallashuv jarayonini chuqur empirik va nazariy asosda tahlil qilgan olimlardan biridir. U o'z tadqiqotlarida "advanced marginality" (ilg'or marginallik) tushunchasini ilgari surib, zamonaviy shaharlarning chekka hududlarida yuzaga kelgan ijtimoiy ajralish, iqtisodiy beqarorlik va davlat nazoratining jazolovchi shakllarini o'rganadi.

Vacquant fikricha, XX asr oxiri va XXI asr boshlarida, ayniqsa neoliberal iqtisodiy siyosat, mehnat bozorining beqarorligi va ijtimoiy himoya tizimining qisqarishi natijasida yangi turdagi marginallik shakllari paydo bo'ldi. Bu holat "klassik kambag'allik"dan farqli ravishda davlatning ijtimoiy qo'llab-quvvatlovchi rolidan jazolovchi va nazorat qiluvchi rolga o'tishi bilan xarakterlanadi. U bu jarayonni "penal state" – ya'ni jazolovchi davlat tushunchasi orqali ifodalaydi.

Vacquantning "advanced marginality" konsepsiyasi shahar chekkalaridagi (gettolardagi) aholining iqtisodiy izolyatsiyasi, bandlikdagi notenglik, jinoyatchilikka bo'lgan selektiv yondashuv va ommaviy qamoqqa olish siyosati orqali qanday qilib ijtimoiy ajralish mexanizmlari takror ishlab chiqarilayotganini ko'rsatadi[10;11].

NATIJA VA MUHOKAMA

Marginallashuvning eng asosiy sabablari jamiyatdagi tarkibiy tengsizliklar, resurslar notekis taqsimoti, va mehnat bozorida beqarorlik bilan chambarchas bog'liq. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar marginallashuvning ildizida yotadi: ular sinfiy tuzilmani mustahkamlaydi, ijtimoiy ko'tarilishni cheklaydi va resurslardan foydalanishdagi tengsizlikni qayta ishlab chiqaradi. Marginallashuvni kamaytirish uchun adolatli taqsimot, inklyuziv iqtisodiy siyosat, sifatli ta'lim va raqamli imkoniyatlarni kengaytirish zarur.

Iqtisodiy tengsizlik, mehnat bozori beqarorligi, ta'limdagi tengsizlik, hududiy nomutanosiblik, ijtimoiy himoya zaifligi, globalizatsiya bosimi, raqamli tafovut, migratsiya va demografik bosim kabi omillar ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiradi, resurslarga kirish imkoniyatini cheklaydi va marginallikni qayta ishlab chiqaradi.

Marginallashuv nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy va huquqiy tuzilmalar darajasida ham shakllanadi. Quyida ushbu jarayonni kuchaytiruvchi asosiy siyosiy-huquqiy omillar keltiriladi:

Jamiyatdagi ayrim guruhlarining siyosiy qarorlar qabul qilish jarayonida ishtirok eta olmasligi – saylov huquqi, partiyaviy vakillik yoki fuqarolik maqomining yo'qligi ularning siyosiy hayotdan chetlashtirilishiga olib keladi. Bu holat Hannah Arendt ta'riflagan “fuqaroliksiz inson” (stateless person) muammosini yuzaga keltiradi.

Qonunlar rasmiy jihatdan betaraf ko'rinisa-da, ularning amaliy qo'llanishida ayrim guruhlar (ayollar, etnik ozchiliklar, nogironlar, migranlar) nisbatan kamsitiladi. Bu Michel Foucault ta'riflagan “intizomiy hokimiyat” mexanizmlari orqali nazoratni kuchaytiruvchi institutlar (sud, politsiya, byurokratiya) orqali amalga oshiriladi.

Huquqni muhofaza qiluvchi organlarda adolat va shaffoflikning yetishmasligi, mansabdorlarning suiiste'mollari fuqarolarning davlatga ishonchini pasaytiradi. Bu holat fuqarolarning siyosiy faolligini sustlashtirib, ularni ijtimoiy chetlashuvga olib keladi.

Fuqarolik jamiyati institutlari — nodavlat tashkilotlar, kasaba uyushmalari va mustaqil OAV faoliyatining cheklanishi jamiyatda muqobil fikr va norozilik ovozi zaiflashtiradi. Natijada, ayrim ijtimoiy guruhlar o'z manfaatlarini ifoda etish imkonidan mahrum bo'ladi.

Migranlar, qochqinlar, pasporti yo'q shaxslar yoki norasmiy aholining huquqiy maqomga ega emasligi ularni davlat resurslari – sog'liqni saqlash, ta'lim, ijtimoiy himoya – tizimlaridan chetda qoldiradi. Bu marginallashuvning eng xavfli shakllaridan biridir.

Huquqiy tizimda ayollar, etnik ozchiliklar yoki jinsiy ozchiliklar huquqlarini to'liq himoya qiluvchi mexanizmlar yetarli bo'lmasa, bu guruhlar siyosiy va ijtimoiy hayotdan chetga suriladi. Kimberle Crenshavning interseksionallik nazariyasi aynan shu kesishuvchi kamsitish holatlarini tahlil qiladi.

Siyosiy-huquqiy omillar marginallashuvni institutlashtiradi: ular resurslarga kirish, siyosiy vakillik va adolatli himoya imkoniyatlarini cheklaydi. Bu jarayonni kamaytirish uchun inson huquqlariga asoslangan yondashuv, fuqarolik ishtirokini kengaytirish va huquqni qo'llashda shaffoflik tamoyillarini mustahkamlash zarur[12;13;11;15].

Marginallashuvning muhim qatlamlaridan biri — bu madaniy va ramziy (simvolik) soha bilan bog'liq omillardir. Jamiyatdagi qadriyatlar, stereotiplar, til va ramzlar tizimi ijtimoiy kuch munosabatlarini mustahkamlab, ayrim guruhlarini “normal” me'yorlardan chetlashtiradi.

Madaniy-simvolik omillar marginallashuvning eng nozik, lekin eng kuchli mexanizmlaridan biridir. Ular ijtimoiy ong, qadriyatlar va ramzlar tizimi orqali “markaz” va “periferiya”ni legitimlashtiradi. Bunday jarayonlarni kamaytirish uchun jamiyatda inklyuziv madaniyatni rivojlantirish, stigmatizatsiyaga qarshi kommunikatsion strategiyalar ishlab chiqish va madaniy xilma-xillikni tan olish tamoyillarini kuchaytirish zarur[17;8;14;18;19;16].

Marginallashuv jarayoni jamiyatning faqat iqtisodiy yoki siyosiy tuzilmasi bilan emas, balki demografik o'zgarishlar, migratsion jarayonlar, hamda ekologik inqirozlar va favqulodda vaziyatlar bilan ham bevosita bog'liq. Ushbu omillar ko'pincha o'zaro kesishgan holda namoyon bo'lib, ijtimoiy tengsizlikni kuchaytiradi va zaif guruhlarining hayot sifatini pasaytiradi.

Demografik, migratsion, ekologik va favqulodda vaziyat omillari bir-birini kuchaytiruvchi tizim sifatida ishlaydi: migratsiya demografik bosimni oshiradi, demografik o'zgarishlar ekologik resurslarga yukni ko'paytiradi, ekologik tangliklar esa yangi migratsiya to'lqinlarini yuzaga keltiradi, favqulodda vaziyatlar esa bu jarayonlarni tezlashtiradi va ijtimoiy himoyasi sust guruhlarini yanada chetlab qo'yadi. Natijada marginallashuv “ko'p omilli spiral” ko'rinishida rivojlanadi, ya'ni bir omilning kuchayishi boshqasini ham faollashtiradi.

Demografik va migratsion o'zgarishlar, ekologik tangliklar hamda favqulodda vaziyatlar marginallashuvni kuchaytiruvchi kompleks tizimli omillardir. Ularni yumshatish uchun barqaror ekologik siyosat, migratsiyani boshqarishning insonparvar modeli, favqulodda holatlarda ijtimoiy himoyani tezkor faollashtirish va demografik siyosatni adolat tamoyillari asosida yuritish zarur[20;21;10;22;23].

Marginallashuv yuqoridagi omillarning jamlanmasi bo'lib, u institutsional amaliyotlar (qonun, byurokratiya), kundalik interaktsiyalar (diskriminatsion til, mikroagressiyalar) va bilim rejimlari (diskurslar, tasniflar) orqali turg'unlashtiriladi. Fukocha tilda, bu "intizomiy hokimiyat" va "biopolitika" mexanizmlarining uyg'unlashuvi; Burdyeu nazarida esa, maydon ichida resurslar va kapital turlari (iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy, ramziy) bo'yicha asimmetrik konvertatsiya jarayonidir.

XULOSA

Mintaqamiz uchun marginallashuvni kuchaytiruvchi ehtimoliy omillar: ichki mehnat migratsiyasi, qishloq-shahar nomutanosibliklari, nogironligi bo'lgan shaxslar uchun mos muhit yetishmasligi, til va madaniy xilma-xillikni boshqarishdagi bo'shliqlar, raqamli infratuzilmaning hududlar bo'yicha notekisligi. Shunga mos ravishda, raqamli inklyuziya dasturlari, inklyuziv ta'lim, ayollar bandligi va yoshlar salohiyatini oshirish tashabbuslari, hududiy rivojlanish paketlari muhim ahamiyatga ega.

Marginallashuvni faqat muammo sifatida emas, balki ijtimoiy tizimdagi disfunktsiyalarni ko'rsatib beruvchi indikator va shu bilan birga isloh qilish imkoniyati sifatida ham ko'rish lozim. Struktural-institutsional, madaniy-simvolik va texnologik omillar uyg'unligida shakllanadigan chetlashuvni kamaytirish uchun inklyuzivlik, adolat va salohiyatlarni kengaytirish tamoyillariga tayanib, interseksionallik-asosli, ma'lumotga tayangan va raqamli hisobdor siyosat paketlari zarur. Shunday yondashuvgina shaxsning o'zini anglashini, jamiyatga mansublik hissini va ijtimoiy uyg'unlikni barqaror ravishda kuchaytiradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Marx K.H. Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie. Hamburg: Otto Meissner Verlag, 1867. – 784 p.
2. Marx K., Engels F. Manifest der Kommunistischen Partei. London: Workers Educational Association, 1848. – 58 p.
3. Durkheim É. Le Suicide: Étude de sociologie. Paris: Félix Alcan, 1897. – 462 p.
4. Durkheim É. De la division du travail social. Paris: Félix Alcan, 1893. – 416 p.
5. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft (Economy and Society). Tübingen: Mohr Siebeck, 1922. – 846 p.
6. Weber M. The Theory of Social and Economic Organization. New York: Free Press, 1947. – 436 p.
7. Bourdieu P. Outline of a Theory of Practice. Cambridge: Cambridge University Press, 1977 (orig. 1972). – 248 p.
8. Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984 (orig. 1979). – 613 p.
9. Bourdieu P. The Forms of Capital. In: Richardson J. (ed.) Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. New York: Greenwood Press, 1986. – pp. 241–258.
10. Wacquant L. Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality. Cambridge: Polity Press, 2008. – 366 p.
11. Wacquant L. Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity. Durham: Duke University Press, 2009. – 404 p.
12. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. New York: Harcourt, Brace and Company, 1951. – 520 p.
13. Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. New York: Pantheon Books, 1975. – 333 p.
14. Foucault M. The Archaeology of Knowledge. London: Tavistock Publications, 1972 (orig. 1969). – 245 p.
15. Crenshaw K. Demarginalizing the Intersection of Race and Sex. Chicago: University of Chicago Legal Forum, 1989. – pp. 139–167.
16. Crenshaw K. Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. Stanford Law Review, Vol. 43, No. 6, 1991. – pp. 1241–1299.
17. Goffman E. Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1963. – 147 p.
18. Fraser N. Justice Interruptus: Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition. New York: Routledge, 1997. – 257 p.
19. Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York: Routledge, 1990. – 236 p.
20. Sassen S. Globalization and Its Discontents: Essays on the New Mobility of People and Money. New York: New Press, 1998. – 254 p.
21. Beck U. Risk Society: Towards a New Modernity. London: Sage Publications, 1992. – 260 p.
22. UNDP. Human Development Report 2022: Uncertain Times, Unsettled Lives – Shaping Our Future in a Transforming World. New York: United Nations Development Programme, 2022. – 320 p.
23. WHO. Closing the Gap in a Generation: Health Equity Through Action on the Social Determinants of Health. Geneva: World Health Organization, 2008. – 256 p.